

В. М. Скіба

**ВИЗНАЧЕННЯ ПАРАМЕТРІВ УПЛИВУ АЛАНО-САРМАТСЬКИХ
ТА ТЮРКО-БОЛГАРСЬКИХ ПЛЕМЕН НА ЕТНОГЕНЕЗУ
СЛОВ'ЯН ДНІПРОВСЬКОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ В ПЕРІОД
РАНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ**

Порубіжжя землеробського Лісостепу і кочового Степу завжди викликало багато питань, пов'язаних із взаємопроникненням культур, обопільними впливами на державотворчі, політичні процеси, складання торгівельних відносин, формування племінних союзів та етносів. Сучасна історична наука все більшу увагу приділяє процесу формування та розвитку східнослов'янських культур, які в подальшому стали підґрунтям для формування українського народу. Питання формування слов'янського етносу вимагає уточнення підвалин цього процесу, міри впливу на процес становлення слов'янства іноетнічних спільнот. Усе більшу зацікавленість викликають взаємовідносини різноетнічних культур у добу раннього середньовіччя – період становлення слов'янства додержавної доби. У вирішенні цієї проблеми, яка по-різному розглядається дослідниками, треба застосовувати нові методологічні підходи. Зокрема, комплексний аналіз письмових і археологічних джерел, включення в дослідження етноісторичного процесу даних етнографії, антропології, лінгвістики, які дадуть можливість конкретніше визначити компоненти, котрі в більш пізній історичний період, а саме – в добу Київської Русі, лягли в основу нової стабільної етнічної спільноти – східного слов'янства.

На початку VII ст. для слов'янських племен та й усїєї Східної Європи починається новий історичний період. Доба великих слов'янських переселень охопила значну частину цього століття. Потoki слов'янської колонізації спрямовуються у трьох напрямках: південь, північ, схід. Розглядаючи саме східний та північний напрями колонізації у вирішенні питань етногенези слов'ян, не принижуючи значень латинських джерел, необхідно, в першу чергу, використовувати грецькі й східні письмові джерела та застосовувати певний "внутрішній погляд" – дані слов'янських джерел. Слов'яномовні джерела, що були створені у слов'янських державах за доби Середньовіччя, при викладенні давньої історії своїх країн беруть за основу усні перекази. Літописні пам'ятники залучали додаткові відомості із переказів, які були їм відомі. Однак, інформація з усних, дійсно народних джерел, часом змішувалася з домислами та відвертими вигадками.

Розглядаючи етноісторичний процес Дніпровського Лівобережжя VII–X ст., не можна не враховувати участі у ньому племен Хозарського каганату. Одні з перших дослідників Хозарського каганату

– М. І. Артамонов, С. О. Плетньова, допускали можливість участі алано-сарматських та тюрко-болгарських племен Хозарського каганату у формуванні племінних союзів слов'ян. Сучасні дослідження, спираючись на письмові та археологічні джерела, визначили факти, які свідчать про контакти слов'ян з їх сусідами зі Сходу. Письмові джерела свідчать про політичні зносини, зокрема сплату данини в'ятичами, кривичами, сіверянами та полянами "козарам" [1, с. 37]. Археологічні матеріали підтверджують тісні економічні зв'язки. Територіальна близькість Хозарського каганату та його політична експансія не могли не вплинути на етногенезу слов'ян Дніпровського Лівобережжя. О. Сухобоков, С. Юренко визначили етноісторичну ситуацію, що склалася на Дніпровському Лівобережжі в I тис. нашої ери. На конкретних прикладах вони дійшли висновку про складні етнокультурні процеси, які мали місце на вказаній території [2, с. 121–142]. Загальні принципи етногенезу було розглянуто у працях Ю. Бромлея [Зокрема: 3].

Застосування антропологічного матеріалу як історичного джерела з історії становлення слов'янства розглядалось у роботах Н. Цветковой [4, с. 18–25].

Щодо ареалу розселення східнослов'янських племен слід зазначити, що в прикордонних районах етнографічні відмінності були обумовлені, в першу чергу, інфільтрацією на територію Лівобережжя іноплемінного населення (алано-сарматів та тюрко-болгар). Залучене до процесу "культурної інтеграції", прийшло населення, яке осідало на нових землях, частково піддавало асиміляції місцеве населення й само підпадало під асиміляцію, привносячи при цьому нові елементи своєї культури. Сьогодні треба визначити міру впливу населення Степу на процес становлення слов'янської спільноти. Завдання даної статті є такими: визначення та характеристика параметрів, за якими можливо дослідити вплив іноетнічних племен на етногенезу слов'ян Дніпровського Лівобережжя у VII–X ст. Розглянути історичні процеси, які відбувались у цей час у Лісостеповому порубіжжі.

Дані письмових джерел дають більш-менш чіткій матеріал, але в поєднанні з даними інших джерел треба чітко визначити питання щодо методів аналізу та форми репрезентації одержаних даних. Це в першу чергу стосується антропологічних матеріалів. Зокрема, що слід брати за еталон слов'янського типу при порівнянні краніологічних параметрів з поховань Дніпровського Лівобережжя? Праці С. Сегеди переконують, що до певних змін фізичного типу слов'ян призвели їхні контакти з іномовними, в тому числі іраномовними, а пізніше тюркомовними племенами [5, с. 505–514].

Перед тим, як перейти до визначення параметрів впливу, згадаємо загальну історичну картину Дніпровського Лівобережжя доби раннього Середньовіччя. У VII ст. тут продовжувала існування пеньковська, а згодом і сахновська археологічні культури, які пов'язують з антами. На півночі анти стали проникати в землі естів колочинської

культури. Поряд з антською культурою, пов'язаною з кремацією, на лівому березі Дніпра існувала "культура інгумацій" [6, с. 303]. Пеньковська та колочинська археологічні культури згодом змінюються однією новою культурою – волинцевською. Посилення Хазарії наприкінці VII ст. зрушило зі своїх місць багато племен. Появу волинцевської культури можна пов'язати із вторгненням у слов'янські землі Лівобережжя нової маси населення зі Сходу. У волинцевській археологічній культурі відчувається вплив іменківської культури походженням із Середнього Поволжя, але особливо – алано-болгарської [6, с. 304].

За часів Великого переселення народів на терені Дніпровського Лівобережжя склалися умови для таких етнокультурних процесів, у результаті яких могла б стати можливою культурна та генетична участь іноетнічних племен у формуванні слов'янського населення.

Розглядаючи проблему етногенезу на терені Дніпровського Лівобережжя в період раннього Середньовіччя, перш за все треба визначити параметри впливу та методи аналізу матеріалу й форм надання даних. У вирішенні цієї проблеми головне значення мають ознаки, які були сприйняті слов'янами в процесі взаємопроникнення культур, й з часом були закріплені.

Виділимо чотири параметри, на основі аналізу яких можна прослідкувати ступінь впливу алано-сарматських та тюрко-болгарських племен на етногенезу слов'ян Дніпровського Лівобережжя в період раннього Середньовіччя:

а) антропологічні параметри;

б) культура, але не як результат діяльності, а в аспекті ментальності – сам її спосіб виразу в діях та вчинках;

в) мовні запозичення;

г) самосвідомість – усвідомлення антитези "ми-вони", яка в загальних питаннях теорії етногенезу була висунута і обстоєна Ю. В. Бромлеєм [3, с. 31].

Важливе значення у висвітленні подій та явищ етнічної історії має також археологічний матеріал. Але, слід зауважити, що при вивченні питань етногенезу, археологічний матеріал використовується лише при чіткому ототожненні його із культурою народів та держав, які відомі за письмовими джерелами. Як вже зазначалось, лише поєднання письмових джерел та археологічного матеріалу допомагає більш чітко визначити міру впливу на етногенезу слов'ян їхніх східних сусідів.

Розглянемо тепер більш конкретніше кожен з поданих нами параметрів.

А). Антропологічні параметри. Антропологічний матеріал допомагає встановленню тих періодів етнічної історії, для яких існують уривчасті дані письмових джерел. Аналіз антропологічного матеріалу дозволяє виявити появу нових рис, що виникли з напливом нового населення. Антропологічні зміни проявляються саме під час переселень,

або ж у результаті шлюбних контактів. У той час як нововведення в мові та культурі можуть бути просто запозичені. Напряв етногенетичних досліджень, за визначенням Н. Цветкової, це визначення антропологічного типу та його походження [4, с. 12].

Б). Культура. Риси духовної культури слов'ян Лівобережжя можна прослідити за археологічними знахідками та літописному описі звичаїв. Зокрема сіверян, в'ятичів і радимичів київській літописець Нестор представив так: "І брачення у них не бувало, а ігрища між селами. І сходилися на ігрища, на танцювання, і на всі бісівські пісні, і тут умикали собі жінок, хто з якою зговориться" [1, с. 22]. Традиція "умикати" наречених явно зародилась під впливом кочовиків Сходу і у деякій інтерпретації дожила до сьогодення. "Бісівські пісні" – це, скоріш за все, обрядові пісні на честь язичницьких богів. Нестор – християнин, ще й монах, і не міг їх назвати по-іншому.

Стосовно археологічних знахідок, треба зазначити, що наприкінці VII ст. у Південно-Східній Європі, включаючи Лівобережну Україну, поширились пам'ятки салтівської археологічної культури. Серед цих пам'яток учені виділяють два варіанти: північний та південний. Північний варіант пов'язаний з іраномовними аланами, південний – з тюркомовними болгарами. Отже, алано-сарматські, а ще раніше – болгарські племена здійснюють певні переміщення в басейні Дону та Сіверського Дінця, в Приазов'ї, Поволжі та Криму. Вторгнення зі Сходу не викликали масової втечі слов'ян. Лісостепове порубіжжя стало місцем, де протікали етнокультурні процеси взаємодії слов'ян з алано-сарматськими та тюрко-болгарськими племенами, інтерпретація яких із салтово-маяцькою культурою не викликає сумніву [7, с. 43]. Існування салтівської культури на території Дніпровського Лівобережжя у VII–X ст. у часі перебивається існуванням слов'янських волинцевської та роменської археологічних культур. Взаємовідносини між слов'янами та їхніми східними сусідами підтверджується великим проникненням імпорту, а саме – керамічних виробів. Єдине джерело керамічних традицій можна пов'язати із алано-сарматським та тюрко-болгарським населенням Лівобережної України.

В). Мовні запозичення. На цей час відомо як мінімум одне тюркське слово – **mysъ* – "мис" [7, с. 304]. Але, свого часу захопившись норманською та антинорманською теоріями, ми мало уваги приділяли Сходу, вважаючи, що як міг кочовий світ вплинути на розвиток слов'янства.

Г). Самосвідомість. Процес взаємовідносин між слов'янами та носіями салтово-маяцької археологічної культури проходив упродовж річок. На той час саме річки виконували роль військово-торгівельних та політичних шляхів, вони ж забезпечували обмін інформацією. Саме в процесах обміну інформацією поширювались знання про "інших" та усвідомлення спорідненості "своїх". Провідну роль в усвідомленні слов'янами свої спільності відігравали їх контакти з іншими етнічними

спільнотами. Давні автори достатньо чітко виділяють сукупність споріднених племен, даючи кожній з них особливу загальну назву. Так, Йордан в "Гетиці", датованій 551 р. зазначає "Вони (венети) походять від одного кореня і тепер відомі під трьома іменами – венети, анти, склавини" [8].

У "Повісті минулих літ" автор пише: "Радимичи, и Вятичи, и Северо одинъ обычай имяху: живяху в лесе" [1, с. 21]. Розглядаючи етнічну історію ареалу розселення слов'ян за даними письмових джерел, можна зробити висновок, що слов'янам додержавної доби була притаманна етнічно-просторова спільність при наявності територіально-племінного розчленування.

Таким чином, у дослідженні питання щодо впливу населення салтово-маяцької культури на етногенезу слов'ян Дніпровського Лівобережжя найбільш цінним буде аналіз антропологічних даних, культурних впливів, мовних запозичень, всіх тонкощів процесу самоусвідомлення слов'янським населенням своєї спорідненості в антитезі "ми – вони".

Виходячи з вищенаведеного, завданням наступного етапу досліджень стає проведення комплексного аналізу вищезгаданих параметрів, які в подальшому закріпились і в Київській державі, оскільки інкорпоративна політика київських князів призвела до входження слов'янських племен Дніпровського Лівобережжя у склад Київської Русі.

Література

1. **Повість** минулих літ: Літопис (за Іпатським списком) / [пер. з давньоруської, післяслово, комен. В. В. Яременка]. – К.: Рад. Письменник, 1990. – 558 с.
2. **Сухобоков О. В.** Этнокультурные процессы на территории Днепровского Левобережья в I тысячелетии н.э. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко // Славяне. Этногенез и этническая история. – Л., 1989. – С.124–141.
3. **Бромлей Ю. В.** Этнос и этнография / Ю. В. Бромлей. – М.: Наука, 1973. – 283 с.
4. **Цветкова Н. Н.** Антропологический материал как исторический источник. / Н. Н. Цветкова // Славяне. Этногенез и этническая история. – Л., 1989. – С.11–25.
5. **Давня** історія України: у 3 т. / [Ю. С. Асєєв, В. Д. Баран, Я. В. Баран и др.; НАН України. Інститут археології]. – К.: Поліграфкнига, 2000. – Т. 3: Слов'яно-Руська доба. – 2000. – 695 с.
6. **Алексеев С. В.** Славянская Европа VII–VIII вв. / С. В. Алексеев. – Москва: Вече, 2007. – 480 с.
7. **Плетнева С. А.** Хазары / С. А. Плетнева. – Москва: Наука, 1976. – 283 с.
8. **Йордан** De origine aq̄tibusq̄e getarum [Електронний ресурс] / Йордан. – Режим доступу до статті: www.vostlit.info/Texts/rus/Iordan

Скиба В. М. Определение параметров влияния алано-сарматских и тюрко-болгарских племен на этногенез восточных славян в эпоху Раннего Средневековья

Эта статья определяет параметры, по которым возможно рассматривать влияние алано-сарматских и тюрко-болгарских племен Хазарского каганата на этногенез восточных славян Днепровского левобережья в VII–X вв.

Ключевые слова: этногенез, алано-сарматы, тюрко-болгары, славянские племена.

Скіба В. М. Визначення параметрів впливу алано-сарматських та тюрко-болгарських племен на етногенезу слов'ян Дніпровського лівобережжя в період Раннього Середньовіччя

У статті визначаються параметри впливу алано-сарматських та тюрко-болгарських племен Хозарського каганату на етногенезу слов'ян Дніпровського лівобережжя у VII–X ст.

Ключові слова: етногенез, алано-сармати, тюрко-болгари, слов'янські племена.

Skiba V. M. Determination of parameters of influence of Alan Sarmatian and Turk-Bulgarian on ethnogenesis of Slavonic tribes settled the Dnieper Left-bank territories in early Middle Ages.

This article gives the definition and characterizes parameters of influence Alan Sarmatian and Turk-Bulgarian on ethnogenesis of Slavonic tribes settled the Dnieper Left-bank territories in early Middle Ages. Modern historians pay more attention to process of forming and development of the eastern-Slav culture which became the subsoil of the Ukrainian nation.

Keywords: ethnogenesis, Alan Sarmatian, Turk-Bulgarian, Slavonic tribes.